

Testy pytań kontrolnych czy testy wiedzy o czynie?

Od kilkudziesięciu lat, a dokładnie od 1960 roku, kiedy to D.T. Lykken ogłosił wyższość testów wiedzy o czynie GKT (celowo odstąpiłem od dosłownego tłumaczenia) nad testami pytań kontrolnych CQT [1] trwa nieustająca i chyba niepotrzebna, rywalizacja między zwolennikami tych testów. Są to nauki fachowe i specjaliści interesujący się tą dziedziną kryminalistyki systematycznie przedstawiają ocenę i wyliczenia skuteczności każdej z tych metod [2]. Dane te przytaczają się w czasie dyskusji oraz żąda się ich podania podczas przesłuchań biegłych.

Jaką wartość ma oświadczenie prowadzącego badanie, że wykorzystywana przez niego technika daje trafny wynik w np. 91,5%? Czy to znaczy, że przeprowadzone przez niego badanie też jest tak samo trafne? Aby udzielić odpowiedzi na to pytanie, trzeba przynajmniej w przybliżeniu określić, co decyduje o skuteczności badań poligraficznych (wariograficznych). Ograniczę się tylko do niektórych, ale na pewno niezwykle istotnych czynników [3, 4]:

1. Staranne przygotowanie się do badań eksperta i przyjęcie właściwej koncepcji ich prowadzenia.
2. Stworzenie właściwej atmosfery badania, uprzejmej, ale w pełni profesjonalnej, pod całkowitą kontrolą prowadzącego badanie.
3. Umiejętne, ale jednocześnie związane wytłumaczenie technicznych, fizjologicznych i psychologicznych aspektów badania poligraficznego (wariograficznego).
4. Sformalizowany wywiad przedtestowy.
5. Umożliwienie badanemu przedstawienia swojego stanowiska, swojej wersji zdarzenia itp.
6. Powyższe czynności powinny umożliwić dokonanie oceny co do słuszności przyjętej koncepcji badań i przygotowanych testów. W razie potrzeby należy:
 - a) zweryfikować koncepcję badań,
 - b) dostosować testy do istniejącej sytuacji,
 - c) dokonać selekcji pytań kontrolnych, jeżeli będą wykorzystywane.
7. Zapoznanie badanego z pytaniami testu.
 - a) zachowanie właściwej kolejności pytań, z którymi badany jest zapoznawany (badany nie może znać kolejności pytań przed ich pierwszą prezentacją),
 - b) przedstawienie pytań w sposób zwięzły i zrozumiały dla badanego,
 - c) upewnienie się, że badany właściwie rozumie pytania,
 - d) ustalenie, jakiej odpowiedzi udzieli badany na każde z prezentowanych pytań,
 - e) w razie wątpliwości czy zastrzeżeń ze strony badanego należy tak zmodyfikować pytania, aby istniała możliwość wyeliminowania tych niedogodności.
8. Uzyskanie pisemnej zgody od badanego na przeprowadzenie badań.
9. Sprawne i właściwe zainstalowanie na ciele osoby badanej czujników.
10. Szczegółowa i jasna instrukcja odnośnie do zachowania badanego w czasie badań i zasad współpracy z prowadzącym badanie. Bardzo pomocne jest przeprowadzenie testu próbnego. W moim wykonaniu test ten składa się z 5 neutralnych pytań, z którymi zapoznaje badanego prosząc o udzielenie zgodnie z prawdą odpowiedzi TAK lub NIE.

Co umożliwia ten test:

- Kontrolę właściwego zainstalowania czujników.
 - Właściwe wystereowanie poszczególnych kanałów rejestracyjnych.
 - Nawiązanie dobrej współpracy z badanym.
 - Kontrolę, a w razie potrzeby skorygowanie niewłaściwych zachowań badanego.
 - Oswojenie się badanego z atmosferą badania i głosem badającego.
 - Poznanie reaktywności badanego i jego wrażliwości na różne bodźce, w tym wzrokowe i słuchowe związane z obsługą poligrafu (wariografu).
11. Prowadzenie badań w sposób zapewniający właściwą atmosferę (cisza, odosobnienie, właściwa temperatura otoczenia, wygodny fotel, przerwy między testami itp.)
 12. Prawidłowe stosowanie akceptowanych technik badania poligraficznego.
 13. Właściwe brzmienie i budowa pytań krytycznych, kontrolnych i neutralnych.
 14. Właściwe przeprowadzenie testu stymulującego.

15. Czytelna i odpowiadająca standardom rejestracja zmian emocjonalnych.
16. Rejestracja wszelkich prób zakłócania badań i zachowań mogących mieć wpływ na przebieg badania.
17. Umiejętna stymulacja badanych słabo reagujących na pytania testów oraz destymulacja badanych nadmiernie reagujących.
18. Umiejętnie prowadzone rozmowy z badanym między testami i po badaniu w celu właściwego zrozumienia zarejestrowanych zmian emocjonalnych.
19. Umiejętna interpretacja uzyskanych wykresów.
20. Sformułowanie obiektywnej opinii.

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi, w jak poważnym stopniu wynik badania poligraficznego zależy od eksperta, od jego doświadczenia, kwalifikacji, w tym przestrzegania wypracowanych standardów, a w jakim od urządzenia zwanego poligrafem (wariografem). Wymienione czynniki wpływają na przebieg i wynik każdego badania poligraficznego (wariograficznego) niezależnie, jaką techniką posługuje się badający. Nie przez przypadek Stowarzyszenie Poligrafów Polskich pod koniec 2003 roku uchwaliło zalecenie dla swoich członków, aby w sytuacjach, gdy jest to możliwe, rejestrować obraz i dźwięk z przebiegu badania poligraficznego prowadzonego na rzecz organów ścigania. Umożliwia to nie tylko zapoznanie się z przebiegiem badania uczestników procesu, ale również skuteczniejszą kontrolę ich wyników.

Chciałbym skupić się tylko na jednym z przedstawionych czynników, tj. nad koncepcją prowadzonych badań. Jakże ma to znaczenie, między innymi, przy badaniach eliminacyjnych, gdy zamknięty jest krąg osób, które mogły dokonać przestępstwa, zilustruję poniższym przykładem.

Inwentaryzacja przeprowadzona w hurtowni sprzętu elektroenergetycznego za rok 2000 nie wykazała żadnych braków. Pod koniec 2001 ro-

ku stwierdzono istotne rozbieżności między dokumentacją magazynową a stanem faktycznym. Przeprowadzona w przyspieszonym terminie inwentaryzacja wykazała znaczne braki dużej ilości asortymentu między innymi wyłączników różnicowoprądowych, wyłączników nadmiarowoprądowych, termometrów cyfrowych, rozdzielni prądowych itp. Notowano też kradzieże drobnych kwot z kasy firmy, do której mieli dostęp wszyscy pracownicy hurtowni, w tym portier pełniący w hurtowni nocne dyżury.

Podczas inwentaryzacji stwierdzono, że N.N. osoba próbowała dokonać zmian w programie komputerowym, aby pomniejszyć wysokość strat. Badania prowadziłem kilka tygodni po ujawnieniu braków, gdy wszyscy pracownicy posiadali już pełną wiedzę o zdarzeniu.

Przyjąłem następujące założenia. Wysokość strat wskazuje na wielokrotne dokonywanie kradzieży, jednakowe zniknięcie tak dużej ilości sprzętu od razu byłoby zauważone. Zachowanie sprawcy kradzieży mogło wzbudzić podejrzenia innych pracowników, którzy z różnych powodów nie odważyli się poinformować o tym właściciela. Przy tak dużych kradzieżach jest bardzo prawdopodobne porozumienie między dwoma lub nawet większą liczbą pracowników. Nie można też wykluczyć, że wśród pracowników są osoby dokonujące drobnych kradzieży na własny użytek i nie mają oni związku z wyjaśnianym problemem. Istotnym elementem jest próba zafałszowania wyników inwentaryzacji, powinno pozostawić to wyraźny ślad w systemie nerwowym tego pracownika. Przygotowałem następujący zestaw testów:

Test pytań kontrolnych z następującymi pytaniami krytycznymi:

1. Czy wie Pan, kto dokonał kradzieży w hurtowni?
2. Czy Pan dokonał jakiegś kradzieży w hurtowni?
3. Czy umawiał się Pan z kimś w sprawie dokonywania kradzieży w hurtowni?
4. Czy celowo wprowadził Pan błędne dane do programu kompute-

rowego podczas przeprowadzania ostatniej inwentaryzacji?

Test szczytowego napięcia nr 1

1. Czy wiadomo Panu, aby kradzieży w hurtowni dokonywał (imię i nazwisko osoby przybranej)?
 2. Imię i nazwisko osoby przybranej?
 3. Imię i nazwisko pierwszego pracownika hurtowni?
 4. Imię i nazwisko drugiego pracownika hurtowni?
 5. Imię i nazwisko trzeciego pracownika hurtowni?
 6. Imię i nazwisko czwartego pracownika hurtowni?
 7. Imię i nazwisko piątego pracownika hurtowni?
 8. Imię i nazwisko szóstego pracownika hurtowni?
 9. Imię i nazwisko siódmego pracownika hurtowni?
 10. Imię i nazwisko ósmego pracownika hurtowni?
 11. Imię i nazwisko dziewiątego pracownika hurtowni?
 12. Imię i nazwisko dziesiątego pracownika hurtowni?
 13. Czy kradzieży w hurtowni dokonywała inna osoba, niż wymienilem?
 14. Czy stwierdzone braki spowodowane są błędem programu komputerowego?
- Ostatnie pytanie zadaje zawsze wtedy, gdy pracownicy zaczynają sugerować, iż wyniki inwentaryzacji spowodowane są błędem programu komputerowego. Gdy badany podczas zapoznawania z pytaniami daje odpowiedź twierdzącą, proszę go, aby podczas badań na wszystkie pytania odpowiadał NIE.

Test szczytowego napięcia nr 2

Test ten zawierał pytania „Czy w 2001 roku dokonał Pan w hurtowni kradzieży...?” i wymieniane były podstawowe rzeczy, których brak wykazała inwentaryzacja, uzupełnione przemiennie o kilka rzeczy znajdujących się w magazynie, a przydatnych praktycznie w każdym domu.

- Badanie pierwszego pracownika hurtowni.

Pracownik oświadcza, że nic nie wie na temat kradzieży i nikogo nie podejrzewa. Podczas pierwszego testu pytań kontrolnych widoczne są niewielkie zmiany emocjonalne po zadaniu pytań „Czy wie Pan, kto dokonał kradzieży w hurtowni?” oraz „Czy Pan dokonał kradzieży w hurtowni?”.

W kolejnych powtórzeniach testu pytań kontrolnych nastąpił zanik reakcji na pytanie dotyczące dokonania kradzieży, utrzymywały się natomiast zmiany emocjonalne po zadaniu pytania „Czy wie Pan, kto dokonał kradzieży?”.

W celu wyjaśnienia powstałych wątpliwości dwukrotnie zaprezentowałem badanemu pytania testu szczytowego napięcia nr 1. Istotne zmiany emocjonalne wystąpiły po zadaniu pytania dotyczącego pracownika hurtowni nr 5.

● Badanie drugiego pracownika hurtowni.

Badany oświadcza, że nie wie, kto dokonał kradzieży, nikogo nie podejrzewa. Podczas testów pytań kontrolnych konsekwentnie wystąpiły istotne zmiany emocjonalne po zadaniu pytania „Czy wie Pan, kto dokonał kradzieży w hurtowni?”. Dwukrotnie zaprezentowałem badanemu pytania testu szczytowego napięcia nr 1. Istotne zmiany emocjonalne wystąpiły po zadaniu pytań dotyczących pracowników nr. 4, 5 i 7.

W tego typu badaniach nie jesteśmy w stanie przewidzieć, które pytania będą pytaniami krytycznymi dla badanych osób. Trzeba być przygotowanym do przedzielenia w tym wypadku pytań nr. 6 i 7 np. pytaniem nr 5 tak, aby dwa pytania krytyczne nie sąsiadowały ze sobą.

● Badanie trzeciego pracownika hurtowni.

Badany oświadcza, że nie wie, kto dokonał kradzieży, nie ma żadnych podejrzeń. Podczas badań nie stwierdzono występowania istotnych zmian emocjonalnych po zadaniu pytań krytycznych testów pytań kontrolnych.

● Badanie czwartego pracownika hurtowni.

Badany oświadczył, że nie wie, kto dokonał kradzieży, nie ma też żadnych podejrzeń. Podczas testów pytań kontrolnych stwierdzono występowanie istotnych zmian emocjonalnych po zadaniu pytań „Czy Pan dokonał kradzieży w hurtowni?” oraz „Czy umawiał się Pan z kimś w sprawie dokonywania kradzieży z hurtowni?”.

Dwukrotnie zaprezentowałem badanemu pytania testu szczytowego napięcia nr 1. Istotne zmiany emocjonalne wystąpiły po zadaniu pytań nr. 7 i 13. Ponieważ zmiany emocjonalne zarejestrowane po zadaniu pytania nr 13 mogły wskazywać na istnienie stałego odbiorcy kradzionych rzeczy, na moją prośbę właściciele hurtowni sporządzili wykaz największych odbiorców sprzętu elektroenergetycznego. Na dwóch pierwszych miejscach dopisano firmy nie związane z hurtownią. Tak powstał test szczytowego napięcia nr 3, który dwukrotnie zaprezentowałem badanemu.

Zmiany emocjonalne występujące po zadaniu pytania nr 7 nie pozostawiały żadnych wątpliwości. Jak się później okazało, od około roku drastycznie spadły zamówienia firmy występującej pod numerem 7, mimo że był to stały klient od wielu lat.

Dwukrotnie zaprezentowałem też badanemu pytania testu szczytowego napięcia nr 2. Nie ulegało wątpliwości, że pytania krytyczne tego testu wywołują występowanie istotnych zmian emocjonalnych.

● Badanie piątego pracownika hurtowni.

Badany oświadczył, iż nie wierzy, aby ktoś dokonywał kradzieży w hurtowni. Jego zdaniem to musi być pomyłka programu komputerowego. Wątpił, aby można było ukraść takie ilości niejednokrotnie dużych i ciężkich rzeczy.

Podczas testów pytań kontrolnych istotne zmiany emocjonalne wystąpiły po zadaniu wszystkich pytań krytycznych. Jednocześnie wyraźnie widać było, że badany starał się kontro-

lować oddech, zakłócał GSR, bardzo często napinał mięśnie ramienia i „uciekał myślami”. Badany nie zmienił swojego zachowania mimo zwracanych uwag.

Podczas testów szczytowego napięcia nr 1 istotne zmiany emocjonalne, mimo zakłócania badań, wystąpiły po zadaniu pytania dotyczącego pracownika nr 4. Badany odmówił udziału w dalszej części badań.

● Badanie szóstego pracownika hurtowni.

Badany oświadczył, że nie wie, kto dokonał kradzieży i nie ma żadnych podejrzeń. Podczas testów pytań kontrolnych wystąpiły istotne zmiany emocjonalne po zadaniu pytania „Czy wie Pan, kto dokonał kradzieży w hurtowni?”. Natomiast podczas testu szczytowego napięcia nr 1 istotne zmiany emocjonalne wystąpiły po zadaniu pytania dotyczącego pracownika nr 4. Po badaniu pracownik ten przyznał, iż od pewnego czasu bardzo dziwne wydaje mu się zachowanie pracownika nr 4.

● Badanie siódmego pracownika hurtowni.

Badany oświadczył, że nie wie, kto dokonał kradzieży i nie ma żadnych podejrzeń. W czasie badań nie stwierdzono występowania istotnych zmian emocjonalnych po zadaniu pytań krytycznych.

● Badanie ósmego pracownika hurtowni.

Badany oświadczył, że nie wie, kto dokonał kradzieży i nie ma żadnych podejrzeń. W czasie badań nie stwierdzono występowania istotnych zmian emocjonalnych po zadaniu pytań krytycznych.

● Badanie dziewiątego pracownika hurtowni.

Badany oświadczył, że nie wie, kto dokonał kradzieży w hurtowni, nie ma też żadnych podejrzeń. Podczas testów pytań kontrolnych wystąpiły istotne zmiany emocjonalne po zadaniu pytania „Czy Pan dokonał kradzieży w hurtowni?”. Podczas testu szczytowego napięcia nr 2 istotne

zmiany emocjonalne wystąpiły po zadaniu pytań, czy badany dokonał kradzieży środków czystości, przewodów elektrycznych i pieniędzy. Były to pytania włączone do testu z mojej inicjatywy i nie dotyczyły stwierdzonych podczas inwentaryzacji braków.

Podczas rozmowy po testach badany (nie był informowany podczas jakich pytań zarejestrowano istotne zmiany emocjonalne) przyznał się do zabrania z magazynu około 10 metrów przewodu elektrycznego oraz do pomyłki przy sprzedaży. Jeden z klientów nie zapłacił za zabrany towar, inny zapłacił fałszywym banknotem 100 zł. Powstałe braki powinien pokryć ze swoich poborów, ale do dnia badania tego nie zrobił.

● Badanie dziesiątego pracownika hurtowni.

Badany oświadczył, że nie wie, kto dokonał kradzieży, nikogo też nie podejrzewa. Podczas testów pytań kontrolnych wystąpiły istotne zmiany emocjonalne po zadaniu pytania „Czy Pan dokonał kradzieży w hurtowni?”. Podczas testu szczytowego napięcia nr 2 istotne zmiany emocjonalne wystąpiły tylko po zadaniu pytania „Czy w 2001 roku dokonał Pan w hurtowni kradzieży pieniędzy?”.

Po zakończeniu badań stało się oczywiste, którzy pracownicy emocjonalnie reagują na pytania o dokonywanie w sposób zorganizowany kradzieży, i że tylko dla jednego z pracowników pytanie dotyczące manipulacji w programie komputerowym jest pytaniem krytycznym. Dzięki wykorzystaniu testów pytań kontrolnych łącznie z testami szczytowego napięcia dosyć łatwo dało się również ustalić osoby, które dopuściły się drobnych nieuczciwości wobec pracodawcy, ale nie mieli związku z wyjaśnianymi kradzieżami.

Pojawiła się też możliwość uzyskania dodatkowych dowodów w sprawie, gdyż jest mało prawdopodobne, aby zmiany emocjonalne, jakie pojawiły się po wymienieniu na-

zwy jednej z firm w badaniu czwartego pracownika hurtowni wystąpiły przypadkowo.

Podczas badania drugiego pracownika hurtowni mogły się pojawić wątpliwości odnośnie do siódmego pracownika hurtowni. Badanie tego pracownika jednoznacznie rozwiązało te wątpliwości.

W zależności od okoliczności sprawy czwarte pytanie krytyczne w teście Reida może brzmieć np. „Czy wie pan, gdzie znajdują się skradzione rzeczy?”. Konsekwencją wprowadzenia do testu tego pytania powinno być przygotowanie testu szczytowego napięcia uwzględniającego przypuszczalne miejsca ukrycia skradzionych rzeczy.

Podsumowując, zdecydowanie lepsze wyniki uzyskuje się uzupełniając technikę pytań kontrolnych testami szczytowego napięcia, do czego zresztą zachęcał twórca tej techniki J. Reid [5].

Czym w badaniach poligraficznych są testy wiedzy o czynie?

Gdybyśmy porównali badanie poligraficzne do partii szachów [6] to debiutem w badaniach poligraficznych jest to, co dzieje się od zetknięcia się eksperta z badanym do zakończenia testu próbnego. Technika pytań kontrolnych jest odpowiednikiem gry środkowej, a testy szczytowego napięcia odpowiadają końcówce. Testy wiedzy o czynie można porównać do końcówek z wykorzystaniem ciężkich figur, a jest to przecież tylko część końcówek, istnieją jeszcze końcówki z wykorzystaniem figur lekkich lub samych pionów.

Łączne wykorzystanie testów pytań kontrolnych i testów szczytowego napięcia umożliwia prowadzenie badań prawie w każdej sytuacji, nawet po znacznym upływie czasu oraz przy znajomości przez badanych szczegółów zdarzenia, co oczywiście komplikuje badania, ale nie przekreśla możliwości ich skutecznego prowadzenia.

Józef Wójcikiewicz przytacza też argumenty przeciwników techniki pytań kontrolnych, którzy prezentują pytanie krytyczne wykorzystane w autentycznej sprawie o molestowanie seksualne czteroletniej dziewczynki. Pytanie to brzmi „Czy pan liżał srom Betty?”, a zadane zostało 74-letniemu mężczyźnie o nieposzlakowanej reputacji. Nie dziwię się krytycznym opiniom dotyczącym tego pytania, natomiast dziwię się, dlaczego ta opinia ma odnosić się do całej techniki badań. Powyższe pytanie jest po prostu źle zbudowane i może być przyczyną występowania zmian emocjonalnych nie tylko u 74-letniego mężczyzny o nieposzlakowanej reputacji, mimo braku związku z tym zdarzeniem. Zapewne John Shaffer i Furedy po zapoznaniu się z badaniami poligraficznymi także prawdopodobnie były przeprowadzone w sprawie IX K 140/01 Sądu Rejonowego w Belcach (jałem możliwości, że kilka miesięcy temu zapoznać się z nim), również technikę CKT porównaliby do astrologii i grafologii.

BIBLIOGRAFIA

1. **Lykken D.:** The Validity of Guilty Knowledge Technique — The Effect of Faking, „Journal of Applied Psychology” 1960, nr 44, s. 258.
2. **Wójcikiewicz J.:** Dowód naukowy w procesie sądowym, Instytut Ekspertyz Sądowych w Krakowie, Kraków 2000, s. 44.
3. **Widacki J.:** Wprowadzenie do problematyki badań poligraficznych, Wydawnictwo MSW, Warszawa 1981.
4. **Krzyścin A.:** Zarys metodyki psychofizjologicznego badania poligraficznego, „Problemy Kryminalistyki” 1993, 212, s. 27.
5. **Reid J., Inbau F.:** Truth and deception — the polygraph technique, Baltimore 1977.
6. **Czarnecki T.:** Szach i mat, Czytelnik, Warszawa 1953.